

ALİMERDAN BEY TOPÇUBAŞOV'UN ATATÜRK VE TÜRKİYE HAKKINDA GÖRÜŞLERİ

Sevinç ALİYEVA

ÖZET

Sovyet Azerbaycan'ı ve Türkiye'nin Millî Mücadele dönemindeki ilişkiler, SSCB-Türkiye ilişkileri ve bu ilişkilerin tesis edilmesinde Atatürk'ün rolü konusu tarihsel açıdan yeteri kadar araştırılmıştır. Fakat bugüne kadar Azerbaycan siyasi muhaceretinin Atatürk dönemi Türkiye'si ile ilişkileri incelenmemiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (1918-1920) işgali ve Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra Azerbaycan siyasileri Türkiye'ye muhaceret etmiş ve bağımsızlık mücadelesini burada devam ettirmişlerdir. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti ve SSCB arasındaki iyi ilişkiler de göz ardı edilemezdi. Moskova yönetimi Azerbaycanlı muhacirlerin bu faaliyetlerinden rahatsızdı ve Türkiye hükûmetine bu konuda baskı uyguluyordu.

Her şeye rağmen Azerbaycan muhacereti istiklal davasında Türkiye yönetiminin kendilerine yardım edeceğini umuyordu. 1919 yılından Paris'te yaşayan Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin heyetine başkanlık eden ve Azerbaycan liderlerinden olan Alimerdan Bey Topçubaşov'un arşiv belgeleri, mektup ve makaleleri söz konusu dönem tarihinin nisbeten az araştırılmış sayfalarını aydınlatmaktadır. Bu çalışmada, Topçubaşov'un arşivi doğrultusunda aşağıdaki hususlara açıklık getirilmesi amaçlanmaktadır:

- Alimerdan Bey Topçubaşı ve onun arşiv mirasının değeri.
- Topçubaşı'nın İngiliz "Times" gazetesini deşifre etmesi, Türkiye yönetimi ve Mustafa Kemal'in Azerbaycan muhacereti konusundaki tutumunu açıklamak.
- Türkiye hükûmeti ve Azerbaycan muhacereti arasındaki karşılıklı ilişkiler (1920-1938).
- Topçubaşı'nın Enver Paşa'nın Bakü ziyaretini yalanlaması.

- Kemalist Türk yönetiminin Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi konusundaki tutumu.
- Topçubaşı'nın Bekir Sami ile görüşmesi: Atatürk'ü yüksek değerlendirmesi, kardeş ve dindaşı Türkiye'nin yardımına olan güveni.
- Paris Barış Konferansı zamanı Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yardımı ve Azerbaycan heyetinin Paris Barış Konferansı'nda Türkiye'ye karşı tutumu.
- Türklerin Yunanlar üzerindeki zaferine ilişkin.
- Türkiye'nin Azerbaycan'a yardım etmesiyle ilgili Rauf Orbay'a müracaat.
- Kafkasya diplomatik temsilciliklerinin İsmet İnönü'den yardım isteği notası.
- Türkiye'de Sovyet baskısının artışı.
- Kemalist Türkiye'ye yaklaşım.
- Türkiye'deki Azerbaycan muhaceretinin durumuna ilişkin.
- II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye ile işbirliği.

ALİMERDAN BEY TOPCHUBASHOV'S THOUGHTS ABOUT ATATURK AND TURKEY

ABSTRACT

Relations between Azerbaijan SSR and period of Turkish National Movement, also the USSR-Turkey relations and the role of Atatürk in establishing this relationship were investigated enough through a historical perspective. But relations between Azerbaijani political immigration and Atatürk's era of Turkey have not been studied so far. After occupation of Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920) by the Bolsheviks, Azerbaijani politicians had emigrated to Turkey and they continued there the struggle for independence. During this period good relations between the Republic of Turkey and the USSR also cannot be ignored. The administration of Moscow was disturbed by the activities of the Azerbaijani emigrants and was to put pressure on the government of Turkey in this regard.

Despite everything, Azerbaijani emigrants hoped the help of Turkish government, for the struggle of their independence. The archival documents, letters and articles of Alimerdan Bey Topchubashov, one of the leaders of Azerbaijan, who chaired the delegation of the Azerbaijan People's Republic at the Paris Peace Conference in 1919, will brighten relatively little researched pages of the period. The main goal of this study is to clarify the following in the direction of Topchubashov's archive:

- Alimerdan Bey Topchubashov and the value of his archival heritage.
- Explaining the decipher of the British "Times" newspaper by Topchubashov, stance of Turkish government and Mustafa Kemal on the Azerbaijani emigrants.
- Reciprocal relations between Turkish government and Azerbaijani emigrants (1920-1938).
- Topchubashov's refusal, about Enver Pasha's visit to Baku.
- The attitude of Kemalist Turkish administration on the Sovietization of Azerbaijan.
- Topchubashov's meeting with Bekir Sami: High evaluation of Atatürk, to trust in the help of brother and co-religionist Turkey.
- The aid of Ottoman Empire to Azerbaijan and attitude of Azerbaijani delegation against Turkey during the Paris Peace Conference.

- About the victory of the Turks on the Greeks.
- Applying to Rauf Orbay for the aid of Turkey to Azerbaijan.
- Help request of Caucasus diplomatic representatives from İsmet İnönü.
- The increase of Soviet repression in Turkey.
- Approach to Kemalist Turkey.
- Regarding the condition of Azerbaijani emigrants in Turkey.
- Cooperation with Turkey in the World War II years.

Giriş

Tarihçilikte Sovyet Azerbaycan'ı ile Kemalist Türkiye (Türkiye Cumhuriyeti) arasındaki ilişkiler, Sovyet-Türk ilişkilerinin tarihi ve bu ilişkilerin kurulmasında Atatürk'ün rolü konusuyula ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte, Azerbaycan siyasi muhacereti ile Kemalist Türkiye arasındaki karşılıklı ilişkiler meselesi hala yeterince araştırılmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasındaki dostluk ilişkileri sayesinde Moskova, Türkiye'de SSCB karşıtı faaliyet sürdüren ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin liderleriyle ilgili Ankara hükümetine siyasi baskılar yapabiliyordu. Şunu da belirtelim ki, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin (1918-1920) çöküşü ve Bolşeviklerin Azerbaycan'da iktidarı ele geçirmesiyle, Azerbaycan'ın ulusal liderleri yurtdışına göç etmeye mecbur olmuşlardır. Onlar Türkiye ile ilişkileri sürdürmekte ve onun yardımına umut ediyorlardı. Ayrıca, 16 Mart 1921 yılında imzalanan Moskova Anlaşması'nın VIII. maddesi gereğince, "Her iki taraf kendi topraklarında başka ülkenin hükümetini veya onun topraklarının bir kısmını ele geçirmeye çalışan, ayrıca diğer ülkeye karşı mücadele etmek amacıyla grupların kurulmasına veya yerleştirilmesine izin vermemeyi taahhüt ediyor. Türkiye ve Rusya, Kafkasya'daki Sovyet cumhuriyetleriyle münasebette karşılıklı şartlarla aynı yükümlülükleri kabul ediyorlar." Bu nedenle Cumhuriyetin siyasi liderleri Türkiye'yi terk etmek zorunda kalmışlardı. Fakat Topçubaşı'nın belirttiğine göre bu olay onların Türkiye'ye olan yaklaşımına etki etmemiştir.

1919 yılından itibaren Paris'te yaşayan, Azerbaycanlı siyasi göçmenlerin yöneticilerinden biri olan Alimerdan Bey Topçubaşı'nın arşivi, mektupları, yazıları ve eserleri adı geçen konuyla ilgili bazı karanlık sayfaların yeniden yorumlanması ve açıklanmasına olanak sağlamaktadır.

Alimerdan Bey Topçubaşı ve Onun Arşiv Mirasının Değeri

Azerbaycan'ın siyasetçisi olan Alimerdan Bey Topçubaşı (4 Mayıs 1863 yılında Tiflis'te doğmuş, 8 Kasım 1934 yılında Paris'te vefat etmiştir) XX. yüzyılın en gelişmiş müslüman düşünürlerinden biridir. O, tarihe Azerbaycan'ın devlet adamı, ilk Rusya Devlet Duması milletvekili (1906), Rusya Müslümanları Kurultayları'nın katılımcısı, Rusya Devlet Duması Müslüman hizbinin başkanı olarak dahil olmuştur. A. M. Topçubaşı 1917 yılının Mart ayından itibaren Azerbaycan Millî Komitesi'ne başkanlık etmiştir.

O, Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nın (Nisan 1917, Bakü) ve ilk Rusya Müslümanları Kurultayı'nın (Mayıs 1917, Moskova) çalışmalarına katılmıştır. Alimerdan Bey Rusya'da federal yapı görüşünü destekleyenlerden biriydi. Topçubaşı ilk toplantısından hemen sonra Bolşevikler tarafından faaliyetine son verilen ilk Rusya Millet Meclisi'nin üyesi olmuştur. A. M. Topçubaşı 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde parlamento başkanı olmuştur.

Alimerdan Bey Topçubaşı Azerbaycan Cumhuriyeti Paris Barış Konfransı heyetinin çalışmalarına katıldı. O, 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gürcistan, Ermenistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda olağanüstü temsilcisi olmuştur. İstanbul'da bulunduğu sırada Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanı tayin edilmiştir. 7 Aralık 1918 yılında giyaben Azerbaycan Parlamentosu başkanı seçilmiştir. 28 Aralık 1918'de, 5 Mart 1920 yılına kadar çalışmasını sürdüren Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan heyetinin başkanı tayin edilmiştir.

Sovyet devleti Azerbaycan'da iktidarı ele geçirdikten sonra Alimerdan Bey yaşamını muhacerette sürdürmüş, Azerbaycan halkının çıkarları ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tanınması için mücadele etmiştir. Topçubaşı'nın arşivi mektuplar, raporlar, konuşmalar, makaleler ve hatıralardan oluşmaktadır. Bu malzemelerin arasında Atatürk ve Kemalist Türkiye konusu özel yer tutmaktadır.

Ne var ki, 1918 yılında Osmanlı ordusu Kafkasya Müslümanlarının yardımına gelmiş, onları Taşnakların, Bolşeviklerin, Biçeraxov çetelerinin ve bölgede iktidarı ele geçirmek isteyen diğer unsurların saldırı ve tecavüzlerinden kurtarmışlardı. Kafkasya'nın Sovyetleştirmesinden sonra oradaki ulusal bağımsızlık hareketinin liderleri Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmış ve vatanın özgürlüğü mücadelesini sürdürmüşlerdir. Hem Kafkasya'da hem de Türkiye'de değişen sosyo-politik durum Azerbaycan muhacirlerinin kaderini ve Türkiye'ye karşı tutumunu etkilese de, onlar aynı inançtan olan Türklere güvenmeye devam etmişlerdir.

Topçubaşı İngiliz “Times” Gazetesini Deşifre Ediyor

Londra'da “Times” gazetesinin 20 Mart 1920 tarihli sayısında yayınlanan “Kafkasya'da Azerbaycan'ın da Katıldığı Türk Entrikaları Panturanizm Tehlikesi” adlı makalede, Kafkasya'dan elde edilen bilgilere göre, tahmin edilebilir ki, Türkiye hükümeti Azerbaycan Cumhuriyeti ile ittifak anlaşması

imzalandığı denilmektedir. 15 Ocak 1920 tarihinde Büyük Britanya hükümetinin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını de-facto tanınması da makalede özel olarak vurgulanmıştır: “En başından Tatar Cumhuriyeti Genç Türkler ve Turancılar tarafından himaye ediliyor gibi değerlendiriliyor. Burayı Türkistan ile ilişkiler kurmak ve Hazar'da destek elde etmek için bir araç olarak görüyorlardı. Bakü çevresinde Abşeron yarımadasındaki petrolün eşsiz değeri bu ülke üzerinde siyasi denetiminin oluşturulmasını başka devletleri daha istekli ediyordu. Diplomatik belgeler bu yolda atılan tüm adımları açıklamaktadır. Anlaşılan bu belgeler ulusal hükümet lideri Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı ile konuşma yapan Türk hükümetinin temsilcileri ile Tatar temsilcisi general Kerimov arasında yapılan görüşmelerin sonucudur. Anlaşma geçen yılın Ekim ayında İstanbul'da imzalanmıştır. Onun en önemli maddeleri; her iki devlet bu ülkelerin toprak bütünlüğüne karşı dış saldırı gerçekleştiği veya herhangi yabancı bir devletin onlar üzerinde siyasi, idari veya ekonomik himayesini kurmaya çalıştığında birbirlerine karşılıklı destek vermeyi taahhüt ediyorlardı. Bunun kuralları ise henüz imzalanmamış olan gelecekteki barış anlaşması ile tespit edilebilir. Ayrıca her iki taraf Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı için tehlike oluştuğu veya Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı tanınmadığı takdirde barış ve silah bırakma konusunda herhangi bir anlaşma imzalamaktan imtina etmeyi taahhüt ediyordu. Karşılıklı işbirliğini en verimli şekilde sağlamak adına Cumhuriyet, Türk hükümetine ordusunu oluşturmak için gerekli ortamı sağlamayı, özel Tatar birliklerinin tatbikatı için subay ve asker heyeti göndermeyi taahhüt ediyor. Bunun karşılığında, Türk hükümeti, barış anlaşması imzalandıktan sonra gerektiğinden fazla top, tüfek, askerî ekipman ve uçaklar vermeliydi. Azerbaycan, Osmanlı İmparatorluğu'nun onayı olmadan komşu devletlerle askerî anlaşmalar imzalamazdı. Anlaşma onun tefsirinde veya uygulamasında olası sıkıntıların önüne geçmek için kendinde karışık kuralları barındırmaktaydı. Anlaşmanın metninde, onun diplomatik belgelerin terminolojisi ve düzenlenmesi tecrübesine sahip olmayan kişiler tarafından yazıldığını gözönünde bulundurduğumuzda, bunu gerekliliği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, onun yazarları imzalanmadığı takdirde, 12 aydan sonra anlaşmanın otomatik olarak yürürlüğe girmesini teklif ediyorlardı. Anlaşmaya göre, belgeyi imzalayan taraflar kayıtsız şartsız, en az altı ay boyunca bunun gizliliğini korumalıydılar. Görülen o ki, bu anlaşma Osmanlı Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa tarafından askerî konvansiyon olarak imzalanmıştı. Buna rağmen tahmin ediliyor ki, sonradan Osmanlı İmparatorluğu hükümeti

anlaşmadan habersiz olduğunu bahane ederek onun zorunlu nitelik taşımadığını iddia edecekti. Bununla birlikte, unutmamalıyız ki, Anadolu'daki millî teşkilat askerî sözleşmenin yansıttığı politikayı destekliyor ve hatta neredeyse onun şartları ile tam razıdır. Mustafa Kemal Paşa, eleştirdiği Osmanlı İmparatorluğu'nun bu kararlarının kontrolünde değildir. Halihazırda, sözleşmenin Türk tarafının Tatar ordusunun kullanımına ait olan kısmının uygulanmasına engel olabilmek zor görünmektedir.”¹

29 Ekim 1919 yılında Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalandığı iddia edilen bu belge aslında mevcut değildi ve o dönemde de bunun mümkünlüğü zordu. Bu İngiliz basınının uydurmasıydı. Azerbaycanlı tarihçi C. Hasanlı'ya göre, bu haber Paris Barış Konferansı'nda Azeri ve Ermeni temsilciler arasında sert çatışma sonucunda yayınlanmıştı. Ermeniler Kemalist hareketin boyutunun artmasından rahatsızdı ve Avrupa siyasi çevrelerinde Türkiye ile Azerbaycan arasında gizli bir askerî anlaşma olduğula ilgili yalan haberler yaymaya çalışıyorlardı. 3 Mart'ta “Times”, Azerbaycanlıların İngilizlerin ülkedeki Türkleri teslim etmek talebini reddettiği hakkında daha bir yalan haber yayınlamıştı. Topçubaşı gazete yönetimine bu haberi yalanlayan mektup göndermişti.² Bütün bunların hepsi Britanya birliklerinin Kafkasya'dan çıkarılmasının beklediği bir zamanda gerçekleşiyordu. Azerbaycan yönetimi Beyaz muhafız generali A. İ. Denikin tarafından ülke üzerine beklenen saldırı tehlikesinden rahatsız olduğunu belirtmişti. Albay C. Rey bunu gerçekdışı görüyor ve hatta müttefiklerin buna izin vermeyeceklerini beyan ediyordu. M. H. Hacinski Gönüllü Rus odusunun Azerbaycan'a saldıracağı konusunda uyarılmış ve Türkiye'ye işare ederek, hükümetin dışarıdan yardım istemek zorunda olacağını belirtmişti: “Biz küçük bir milletiz, ama savaşa girsek, dışardan yardıma ihtiyacımız olacak.”³ Denikin tehlikesinin güçlendiği bir ortamda Gürcistan ve ABD'nin katılımıyla Azerbaycan ile Ermenistan arasında anlaşma imzalandı. Kafkasya'daki Müttefik kuvvetlerin başkomiseri Albay Haskell Paris Barış

¹ Статья «Турецкие интриги на Кавказе, в которые замешан Азербайджан. Опасность пантуранизма», опубликованная в лондонской газете «Таймс» от 20 марта 1920 г., **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**, Кн. 1. 1919–1921, Худож. лит., Москва 2016, с. 403–406.

² Гасанлы Дж.П., **Али Мардан-бек Топчибашев: Жизнь за идею**, Флинта, Москва 2014, с. 461.

³ Гасанлы Дж.П., **История дипломатии Азербайджанской Республики**. В 3 т. Т. I: Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920), Флинта, Наука, Москва 2010, с. 405.

Konferansı'nın yönetimine gönderdiği telgrafta bu adımı çok olumlu bulmuştu. O, Denikin Azerbaycan ve Gürcistan'dan kendi güçlerini geri çağırıldığını belirtmişti. Haskell: "Denikin'in Dağıstan'dan Azerbaycan üzerine saldırması, Azerbaycan'ı Türkiye'den yardım istemeye tahrik edebilir".⁴

Böylece, Mart 1920'de Azerbaycan'ın Paris Barış Konferansı'ndaki heyet başkanı, İngiliz basınının güya 1919 yılının Ekim ayında Azerbaycanlıların Türklerle askerî birlik konusunda anlaşma imzalandığına ilişkin haberini yalanladı. 24 Mart 1920 yılında "Times" gazetesinde "Türk-Tatar sözleşmesi. Resmî tezkip" başlıklı yazıda şöyle denilmekteydi: "Şu anda Londra'da olan Azerbaycan heyetinin başkanı, Azerbaycan hükümeti tarafından geçen yılın Ekim ayı, ondan önce veya sonra Türklerle askerî birlik hakkında herhangi bir anlaşmanın imzaladığı haberin kesinlikle yalan olduğunu belirtmektedir. Hükümet ayrıca, Azerbaycan ordusunda Kerimov soyadında herhangi bir general hizmet etmediğini, cumhuriyette İslamcılık ve Panturanizm'in mevcut olmadığını belirtmek istiyor. Yayıncının notu: "Times" gazetesinin belirttiği 20 Mart tarihli belge Osmanlı İmparatorluğu'nun Askerî Bakanlığının Genelkurmay Başkanı, General Cevat Paşa ile Azerbaycan Genelkurmay memuru, Osmanlı İmparatorluğu Sarayı'nda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hizmette olan yetkili ve siyasi temsilcisi Kerimov Efendi arasında İstanbul'da bulunan Askerî Bakanlığın Genelkurmay şubesinde "Pera Palace" otelde imzalanan askerî sözleşmedir. Sözleşme her iki kişinin mührünü ve imzasını taşımaktadır. Azerbaycan ordusunda taşımadığı bir rütbenin maalesef Kerimov Efendi'ye ait edildiğini görmekteyiz."⁵ Hiç kuşkusuz, bu belgenin bir sureti takdim edilmemiş ve sonra da bu belgenin izine hiçbir yerde rastlanamamıştır. Ayrıca İngiliz basınından başka bu belge hakkında hiçbir yerde bilgi verilmemiştir. Bu uydurma bilgileri son dönemlerde bazı Ermeni bilim adamları kullanmaktadırlar. Belgenin kendisi ise, güya Ermeni arşivinde saklanmaktadır. (Ermenistan Cumhuriyeti Tarih Arşivi (ER TA), f. 276, s. 1, d. 184, l. 67) Ne Türkiye, ne Azerbaycan, ne de dünyanın hiçbir devletinde bu

⁴ Гасанлы Дж.П., **История дипломатии Азербайджанской Республики**: В 3 т. Т. I: Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920), Флинта, Наука, Москва 2010, с. 406.

⁵ Заметка «Турко-татарская конвенция. Официальное опровержение», напечатанная в газете «Таймс» от 24 марта 1920 г., **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. I. 1919–1921. Худож. лит., Москва 2016, с. 406–407.

anlaşmaya ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. 1919 yılının Ekim ayında Osmanlı hükümeti Azerbaycan'la askerî ittifak anlaşmasını imzalamamıştır, çünkü 1918 yılındaki Mudross barışından sonra, Osmanlı İmparatorluğu fiilen mevcut sayılmamaktadır.

Topçubaşının Enver Paşa'nın Bakü Ziyaretini Yalanlaması

Topçubaşı'nın arşivindeki “Azerbaycan ve Bolşevikler Bilgi Raporu” adlı bir belge de var. O, bu belgeyi Paris'teki Azerbaycan heyeti Gürcistan ve Türkiye'deki Azerbaycanlıların isyan örgütleri tarafından (Ekim-Kasım 1920 yılı) verilen bilgiler doğrultusunda hazırlamıştır. Bu belgede 1-8 Ağustos 1920 tarihinde Bakü'de Bolşeviklerin ve Komintern'in düzenlediği Doğu Halklarının I Kurultayı'ndan bahsedilmektedir. Azerbaycan muhacereti bu bilgiyi İstanbul'dan aldığı itiraf ederek, kurultayı “Rus Bolşeviklerinin İngiltere'ye gönderdiği sonraki yalan” adlandırmıştır. Güya Bakü'de Karl Marx'ın heykelinin açılışında Enver Paşa'nın konuşma yapmasıyla ilgili asılsız bilgilere şüpheyle yaklaşıldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, Azerbaycan muhacereti “Enver Paşa Bakü'de değildir. Bakü yakınlarında sadece onun kardeşi Nuri Paşa'nın kuvvetleri bulunmaktadır. Ayrıca, Nuri Paşa Rus Bolşeviklerine karşı düşman konumundadır ve hatta yakalanması için 10 milyon ruble ödül tayin edilmiştir.”⁶ Enver Paşa'nın Bakü'ye gelmesine ilişkin şunu da belirtelim ki, o, gerçekten de Bakü'de olmuş ve Doğu halklarının kurultayında konuşma yapmıştır.

Topçubaşı'nın Bekir Sami ile Görüşmesi: Atatürk'ü Yüksek Değerlendirmesi, Kardeş ve Dindaşı Türkiye'nin Yardımına Olan Güveni

Diğer bir ilginç belge ise A. Topçubaşı'nın Türkiye hükümetinin Dışişleri Bakanı ve Londra'daki Türk heyetinin başkanına gönderdiği notadır. Nota 10 Mart 1921 senesinde Londra'da yazılmıştır. Bu belgede Topçubaşı Türkiye'den Azerbaycan'ın ve Kafkasya'nın Bolşeviklerden kurtarılmasına katkıda bulunmasını rica etmektedir. Topçubaşı, Bekir Sami'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tam bağımsızlığı, toprak dokunulmazlığı ve Kafkasya

⁶ Информационная справка «Азербайджан и большевики», составленная азербайджанской делегацией в Париже на основе сведений, поступивших от повстанческих азербайджанских организаций в Грузии и Турции [Октябрь-ноябрь 1920 г.], **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 1. 1919–1921, Худож. лит., Москва 2016, с. 519-520.

Devletleri Konfederasyonu oluşturulmasının gerekliliği gibi tüm temel konularda Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan heyetinin görüşlerini desteklediği umut ettiğini belirtmektedir. Topçubaşı müttefik devletler gibi Türkiye de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ve Kafkasya'nın diğer devletlerinin bağımsızlığını tanıyacağına inandığını ifade etmekteydi. Türkiye Kafkasya devletleri Konfederasyonunun şekillenmesini desteklemeye onay verecektir. Bu ciddi ve zor bir dönemde Türkiye Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ve Kafkasya'nın bağımsız devletlerine aktif ve gerekli yardımda bulunmaktan imtina etmeyecektir. Topçubaşı, Kafkasya halklarının varlığı meselesinin bu etkin ve acil yardıma bağlı olduğunu belirtmektedir. Topçubaşı, Türk bakanı ile görüşmesinde her iki halkın aynı dine inandığını ve akraba olduğunu vurguladı. O kendi düşüncesini şöyle ifade etmişti: "...bütün Kafkasya, ona yabancı olan Bolşevik saldırganlarının, Çar emperyalistlerinin doğrudan varislerinin - milletlerin, özellikle de Müslüman halkların zorbalarının rejimi altındadır. Bizler için, Kafkasya'nın küçük halkları için en büyük ve tek umut sizsiniz! 1918 yılında bu istismarcılara karşı bizden kardeş yardımını esirgemeyen ve bize kardeş Türkiye'nin sembolü olarak, sizin heyetiniz, Ankara hükümeti, Büyük Türk Millî Meclisi'nin şahsında sizin halk kahramanlarıdır. Şu anda Doğu'da Azerbaycan'ı ve tüm Kafkasya'yı bu zulüm ve nefretten kurtarabilecek tek bir kuvvet vardır. Bu, yüksek komutanlığı vatanının gerçek vatansever oğlu Mustafa Kemal Paşa'nın elinde bulunan Türk ordusudur. Şimdi, Azerbaycan halkının tek meşru temsilcisi olarak, Azerbaycan Parlamentosu başkanı ve üyelerinden oluşan Azeri heyeti kendi ülkesinin halkı adına siz ve Türk heyeti tarafından temsil edilen Ankara hükümetine başvurarak yardım istiyoruz. Bu yardım olmadan Azerbaycan ve onunla komşu devletlerin milyonlarca nüfusunu ölümden ve yok olmaktan kurtarmak mümkün olmayacaktır. Bu yardımın detayları veya bu yardımın hangi vasıtalarla bize takdim edileceği konusunda teklif vermek bizim yetkimizde değildir. Bütün bunlar sizin hükümetinizin yetkisine bağlıdır. Biz sizi sadece bir şeyde temin edebiliriz ki, bizim halkımız kendi zorbalarına karşı şiddetli bir mücadele veriyor ve halkımız kendi ülkelerini, çoktan arzusunda olduğu ve ona çok pahalıya mal olan özgürlüğünü korumak için her türlü kurbanlar vermeye hazırdır. Türk yardımı yurttaşlarımızın köylüleri arasında her fedakarlığa hazır olan cesur askerler, savaşçılar bulacaktır. Türk yardımı Azerbaycan halkının ruhunu alevlendirecek, onu kahramanlıklara sevk edecektir. Bu yardım ve destek galipler için Tiflis'ten Bakü'ye, Derbend'e ve Vladikavkaz'a kadar bir yol açacaktır. Ekselanslarına şunu da

belirtelim ki, Azerbaycan için bu yardım zorunludur, aksi halde biz tamamen yok olacağız ve bu yardımın gösterilmesi için heyetinize, bizim başvurumuz hakkında ilgili çevrelere gereğinden fazla bilgi verilmiştir. İşte Türk heyetinin başkanı olarak takdim etmek şerefine layık görülen Azerbaycan heyetinin tüm alçakgönüllü istekleri bunlardır. Biz, eğer gerek varsa, bu başvuruyla, ayrıca Azerbaycan ve tüm Kafkasya'nın mevcut durumu ile ilgili tüm belge ve konuya ilişkin açıklamalar vermeye hazırız.”⁷

Azerbaycan diplomasisi Topçubaşı'nın şahsında Yunan-Türk cephesinde Kemalistlerin zaferi, 13 Ekim 1921'de Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan Cumhuriyetleri ve Türkiye arasında Kars anlaşmasının, 20 Ekim 1921'de Türkiye ve Fransa arasında Ankara Anlaşması'nın imzalanmasıyla Türkiye'nin fiili yardımını elde etmeye çalışıyordu.

Türklerin Yunanlar Üzerindeki Zaferine İlişkin

Türklerin Yunanlara karşı zaferi ve İzmir'in kurtuluşu haberini alan Topçubaşı, bu vesileyle Türk büyükelçisini kutlamak için 9 Eylül 1923'de Paris'teki büyükelçiliği gitti. Konuyla ilgili Ceyhun Hacıbeyli'ye yazdığı mektupta şöyle denmektedir: “Sizi de, gerçekten ırkımızın eski şöret meşalesini parlak şekilde alevlendiren bu asıl zafer dolayısıyla kutluyorum. Halkın ruhu, millet ve onun yaşam sevincini korumak gibi kutsal düşünce uğruna kurbanlar verme fedakarlığı hala yaşıyor. Türk halkı bin yıllık tarihi boyunca rakipleri üzerinde birçok muhteşem zaferlere şahit olmuştur. Artık bu zaferlere biri de eklendi ki, mevcut durumda son derece önemli ve öneme sahiptir. Bu konuda her yerde beyan edin, sık ve parlak şekilde, özellikle genç nesile anlatın. Değerli Zehra hanım (Ceyhun Hacıbeyli'nin eşi - C.H.) bu zaferleri, Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Fevzi Paşa, Nurettin Paşa, Mehmet Zeki Bey, Fezli Bey (pilot) gibi halk kahramanlarının eylemlerini yansıtan görüntülerle çocukları, duygu ve hayallerini alevlendirinceye kadar sürsün.”

Türklerin Yunanlar üzerindeki zaferi dünya devletlerinin ve Kafkasya muhaceretinin kemalist harekate yaklaşımını değiştirdi. 20 Aralık 1923 yılında A. M. Topçubaşı ve A. Çenkeli Türk devletinin başkanına ve Dışişleri

⁷ Нота А. М. Топчибаши Бекир Сами-бею, министру иностранных дел ангорского правительства Турции и председателю турецкой делегации в Лондоне, с просьбой об оказании Турцией помощи в деле освобождения Азербайджана и Кавказа от большевиков 10 марта 1921 г., Лондон, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 1. 1919–1921, Худож. лит., Москва 2016, с.556-562.

Bakanı İsmet İnönü'ye Kafkasya halklarının ulusal bağımsızlık mücadelesini hatırlatan ortak mesaj gönderdiler.⁸

Türkiye'nin Azerbaycan'a Yardım Etmesiyle ilgili Rauf Orbay'a Müracaat

10 Nisan 1924 günü A. M. Topçubaşı Saint-Cloud'da Türkiye hükümetinin eski başbakanı, Avrupa'da gizli bulunan Rauf Orbay ile görüştü.⁹ O Azerbaycan'daki durumla ilgili Topçubaşı'dan bilgi istedi. Topçubaşı ona acımasız baskılar ve Sovyet iktidarının Azerbaycan halkının çıkarlarını dikkate almadığı konusunda bilgiler verdi. Rauf Bey'in Sovyet Azerbaycanı'nın Türkiye'deki temsilcisi Ebilov hakkında konuştukları da dikkat çekmektedir. Rauf Bey, Ebilov'un ısrarla İstanbul'da Azerbaycan Büyükelçiliği'nin ve Konsoloslugu'nun kapatılmasını önerdiğini söyledi. Rauf Bey önce buna karşı çıkmış, fakat sonradan bu konuda oldukça gerilmişti. Rauf Bey Abdülhak Adnan Adıvar (1882-1955) aracılığıyla başta İstanbul olmakla tüm Türkiye'de Azerbaycanlıların sorunsuz yaşamasını sağlamıştı. Azerbaycan Sovyet hükümeti Paris'teki Azerbaycan heyetinin Türkiye'ye dönmesinde ısrarcıydı. Ebilov Rauf Bey'den, Topçubaşı'nın bunu kabul etmeye razı etmesini istemişti. Onlar Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın Transkafkasya Federasyonu'nun bünyesine, federasyonun da sonradan SSCB'nin bünyesine dahil edilmesinin önceki Rusya'nın restorasyonu olarak yorumluyorlardı. Topçubaşı Bolşeviklerin Azerbaycanlıların bağımsızlığına son verdikten sonra, onun bütün zenginliklerini ele geçirdiğinden, hapisler, Sibiryaya sürgün ve hatta idamlar şeklinde süren takipler sonucunda Azerbaycan aydınlarının ve yetişmekte olan genç neslin yok olmasından şikayet ediyordu. Topçubaşı, Bolşeviklerin amacının halkı tamamen başsız koymak olduğunu söylemekte ve Rauf Bey'e soruyla şöyle hitap etmekteydi: "Yani Ankara hükümeti, hiç olmazsa bu takiplerin engellenmesi için etkileyemiyor mu?" Rauf Bey, eğer Azerbaycan yöneticileri Transkafkasya Federasyonu'nun kurulmasına onay vermiş, hatta bunu kendileri istemişlerse ve sonradan Rus Birliğine üye olmaya itiraz etmemişlerse, Ankara ne yapabilir şeklinde cevap vermiştir. Topçubaşı'ya,

⁸ Гасанлы Дж.П., Али Мардан-бек Топчибашев: Жизнь за идею, Флинта, Москва 2014, с. 528-529.

⁹ Собственноручная запись беседы А.М. Топчибаши с Рауф-беом Орбаем, бывшим премьер-министром правительства Великого национального собрания Турции, 10 апреля 1924 г. [Сен-Клу], Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940. Т. 3, с.25.

Azerbaycan halkı büyük askerî güç karşısında taviz vermek zorunda kalmış ve kardeş Türklerden yardım bekleme haklarının olduğunu belirtmiştir. Zira Azerbaycan halkı da Türkler için her zaman fedakarlık yapmış ve gelecekte de her türlü fedakarlığa hazırdır. Nisan 1920’de Bolşeviklerin Azerbaycan’a ilk ayak bastıklarında halkımız, onların bizim ülkemizi istila etmeye değil, Ankara’ya yardım için geldiklerine inanmaktaydı. Rauf Bey, belki de Türklerden bazıları, kendi amaçları doğrultusunda, bu makamı kullandıklarını belirtmiştir.

Fakat esas sorun Bolşeviklere karşı Azerbaycanlıların hiçbir direniş gücünün olmamasında yatmaktaydı. Askerî kuvvetlerin olmaması ile birlikte, Azerbaycan aydınları arasında da birlik yoktu ve onların arasında Bolşeviklerin sempatanları az değildi. Rauf Bey, Türkiye`nin savaşa girmek niyetinin olmadığını belirtti. O durmadan, Kafkasya halkının yöneticileri, bu halkların kendisi gibi, Bolşevik rejimini kabul etmişler ve “şimdilik görüldüğü kadarıyla durumdan memnun” olduklarına vurgu yapmaktaydı. Rauf Bey Türkiye`nin Kafkasya`nın dört temel halkının: Azeriler, Gürcüler, Ermeniler ve dağlıların siyasi ve ekonomik açıdan birleşmesinde, bağımsızlık elde etmek için birlikte ortak mücadele etmesinde, yurtdışında tek genel örgüte sahip olmasında ve tek ortak Kafkasya devletinin oluşmasını istediğini belirtmişti. Rusya ile Türkiye arasında bağımsız Kafkasya devleti sadece arzulanan hem de zorunludur. Ama şimdiye kadar olduğu gibi, yine bu halklar sadece kendisi için bağımsızlık elde etmeye çalışacak. Eğer Gürcistan Batum`u yalnızca ona ait liman olarak görecekse, eğer Azerbaycan Bakü petrolünün yalnızca kendisine ait olduğunu iddia edecekse, bu dört halktan her biri ayrı yönetim - ayrıca hükümet, parlamento organize etmeye, ordu ve devlet idaresi oluşturmaya vb. çalışacaksa, o zaman şimdiye kadar olduğu gibi hiçbir sonuç elde edemeyecek ve sonunda, Çar döneminde olduğu gibi tüm Kafkasya Rusya ile birleşecektir. Bu durumda, bu halklardan hiçbiri Türkiye`nin yardımını beklememelidir, çünkü Türkiye şimdi müttefiki olan Rusya ile bu imkansız, erişilmez ve hayati değeri o kadar da önemli olmayan bir konu nedeniyle ilişkileri bozmayı düşünmeyecektir. Türkiye`yi sadece onun siyasi, ekonomik, askerî ve diğer alanlarda çıkarlarını sağlayacak tek Kafkasya`nın istiklali ilgilendirebilir. O, bağımsız Kafkasya`yı destekleyecek ve desteklemelidir, ama yalnız Kafkasya`yı, onun farklı bölümlerini değil. Türkiye`nin tutumu önceden, Trabzon Konferansı`ndan itibaren böyleydi. Rauf Bey, Azerbaycanlıları 1921 yılında Kafkasya`yı 1914 yılı sınırlarını

takdim etmekle suçluyordu. Azerbaycanlılar ise 1920 yılında barış konferansına verilen notada, Kars ve Batum illerinden bağımsız siyasi birim oluşturmayı ve halka kendi kaderini tayin etme imkanı tanımayı teklif etmişlerdi. Rauf Bey bunu bir hata olarak görüyor ve halkın seçimini yaptığını ve hiçbir değişiklik edilemeyeceğini belirtiyordu. Topçubaşı Ermenilerin toprak iddialarını şöyle tasvir etmişti: Azerbaycan - Karabağ ve Zengezur, ayrıca Nahçıvan vilayetini; Gürcistan - Borçalı ve Ahılkelek bölgelerinin bir bölümünü; Türkiye - Kars ve onun arazisini, ayrıca Van vilayetinin bir bölümünü Ermenilere verilmeliydi. Rauf Bey, Ermenilerin Kazım Karabekir Paşa'nın Kafkasya ordusunu unutmalarını gerektiğini belirtmişti. Azerbaycan ve Gürcistan'a karşı toprak iddialarına gelince, o bir daha tüm Kafkasya halklarının ortak devlette birleşmeyi tavsiye etti. Ancak bu durumda, herhangi bir tartışma, toprak veya sınır iddiası istisna edilebilirdi. Böyle bir birliğin dışında sizin kurtuluşunuz yoktur. Aksi takdirde her biriniz zayıf düşecek ve her zaman Rusya'nın kurbanı olacaksınız. Rauf Bey Batum'un Gürcistan'a verilmesi sonucunda onun Moskova'ya bağlanmasını örnek göstermişti. Rauf Bey birleşme konusunda insiyatifin ve ayrıntıların müzakeresinin Kafkasya temsilcilerine ait olduğu konusunda ısrar ediyordu.¹⁰

Son iki belge gösteriyor ki, Topçubaşı, Bolşeviklere karşı mücadelede Azerbaycan halkına acil yardım için Fransa'da bizzat görüştüğü Türk bakanlarına müracaat etmişti.

Kafkasya Diplomatik Temsilciliklerinin İsmet İnönü'den Yardım İsteği Notası

Topçubaşı'nın arşivinde ayrıca Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya diplomatik temsilciliklerinin yöneticilerinin 16 Eylül 1924 tarihinde Türkiye Bakanlar Kurulu'nun başkanı ve Dışişleri Bakanı İsmet İnönü'ye gönderdiği nota var. Notada belirtilen cumhuriyetlerin Bolşevik işgaline karşı mücadelede diplomatik ve diğer nitelikteki yardımı rica edilmektedir. Azerbaycan heyetinin başkanı A. M. Topçubaşı, Kuzey Kafkasya heyetinin başkanı A. M. Çermoyev, Gürcistan'ın Fransa'daki olağanüstü büyükelçisi ve yetkili bakanı A. Çenkeli tarafından imzalanan notada şunlar denilmektedir: "Bizim halkları Türk halkıyla akraba kılan dinî ve ırkı bağlar, kültür ve

¹⁰ Собственноручная запись беседы А.М. Топчибаши с Рауф-беом Орбаем, бывшим премьер-министром правительства Великого национального собрания Турции, 10 апреля 1924 г. [Сен-Клу], **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит., Москва 2017, с.25-42.

gelenekler, en önemlisi ise kuzeyden beklenen daimi tehlike karşısında ortak çıkarlarımız bize bu zor anda kardeş Türk halkının hükümetine çağrıda bulunarak, işgalcilere karşı mücadele eden halklarımıza manevi ve bizim için faydalı olabilecek başka yardım etmesini rica etmek hakkı vermektedir.”¹¹

Türkiye’de Sovyet Baskısının Artışı

Topçubaşı'nın, 1924 yılında İstanbul'daki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Parlamento ve Hükümet üyeleri Komitesi ile yazışmaları da oldukça ilginçtir.¹² Gürcistan'ın Fransa'daki olağanüstü büyükelçisi ve yetkili bakanı A. Çenkeli'nin 25 Eylül 1924 senesinde Geneva'dan A. M. Topçubaşı'ya gönderdiği mektupta, Türkiye'nin Başbakanı Ali Fethi Okyar Bey'le görüştüğü belirtilmiştir. Ali Fethi Bey, “mevcut durumda onların bizi etkin biçimde desteklemesinin mümkün olmadığını” ifade etmiştir.¹³

Topçubaşı'nın arşivinden ayrıca Kafkasya ileri gelenlerinin ortak bir grubunun Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin Kafkasya'nın Bolşeviklerden kurtarılması için mücadele etmesi ve Kafkasya grubunun bu yönde çalışmalarına yaklaşımını netleştirmek için iki temsilcisini Ankara'ya gönderme kararı aldığı konusunda bilgileri de görmek mümkündür.¹⁴ Üç ay İstanbul'da olan H. Sultanzade tüm Azerbaycan hareketlerini bir merkezde birleştirmeye çalışıyordu. O, Topçubaşı'ya mektubunda, müsavatchıların,

¹¹ Нота председателей дипломатических делегаций Азербайджана, Грузии и Северного Кавказа Исмету Инёню, председателю Совета министров и министру иностранных дел Турции, с просьбой оказать упомянутым республикам дипломатическую и иную помощь в их борьбе с большевистской оккупацией 16 сентября 1924 г., Париж, **Топчибаши А.М. Парижский архив 1919–1940.** Кн. 3. 1924–1930, с. 105-107.

¹² Письмо М. Векилова, заместителя председателя Комитета членов парламента и правительства Азербайджанской Республики в Стамбуле, А. М. Топчибаши относительно полученных им сведений о ходе антибольшевистского восстания в Грузии от 21 сентября 1924 г., Константинополь, **Топчибаши А.М. Парижский архив 1919–1940.** Кн. 3. 1924–1930, с. 108-111.

¹³ Письмо А. Ченкели, чрезвычайного посланника и полномочного министра Грузии во Франции, А. М. Топчибаши относительно своей деятельности в Женеве во время заседания 5-й ассамблеи Лиги Наций 25 сентября 1924 г., Женева, **Топчибаши А.М. Парижский архив 1919–1940.** Кн. 3. 1924–1930, с. 118.

¹⁴ Письмо Хосров-бека Султанзаде, руководителя Объединенной группы азербайджанских общественных и политических деятелей-эмигрантов в Стамбуле, и Абдул Али-бека Амирджана, бывшего члена парламента Азербайджанской Республики, А. М. Топчибаши с вопросами относительно политики держав Западной Европы и Соединенных Штатов Америки по отношению к большевистской России, «манифеста» бывшего великого князя Николая Николаевича Романова и реакции на него антибольшевистских эмигрантских Организаций 21 декабря 1924 г., **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940.** Кн. 3. 1924–1930.

Mehmet Emin, Şefi Rüstembeyli, Halil Hasmemedov, Siyah Ağazade ve Doktor Refiyev de dahil, özel inatçı bir grub sayesinde onun bu planının gerçekleşmediğini belirtmekteydi.¹⁵ 24 Aralık 1924'de İstanbul'da yaşayan Azerbaycanlı siyasetçi muhacirlerinden oluşan birleşik gruptan Topçubaşı'ya yazılmış mektupta "tüm seçkinlerden oluşan antibolşevik akımların tek yönetici merkezde birleştirilmesi, vatanımızın tüm aktif unsurlarının güçlü organizasyonda bir araya gelmesi siyasi çalışmalarımızın tek makbul şartıdır ve halihazırda uygun şekilde cereyan eden dünya siyasi olayları tarafından kabul edildiği" yazılmaktadır. Gelecekte bu merkezin faaliyetini tek Kafkasya Konfederasyonu olarak Kuzey Kafkasya dağlarının Gürcistan örgütleri ile birleştirilmesi planlanmaktaydı. Kafkasya'nın özgürlüğü ve gelecekteki bağımsız varlığı için mücadeledeki tek yolu buydu. Topçubaşı, Paris'teki Azerbaycan barış heyeti yetkilerini Azerbaycan Parlamentosu'ndan kabul eden tek hukuki organ olduğu için, siyasi çalışmaların İstanbul grubu ile Paris örgütünün birleşmesini kendisinin üstlenmesinde ısrar ediyordu. Paris ile İstanbul arasındaki siyasi işbölümü öyle yapılmalı ki, Paris Batı ile ilişkilerden, İstanbul ise Doğu'daki diplomatik faaliyet ve o yerlerde işin organizasyonundan sorumlu olsun. Belgeyi Azerbaycan Parlamentosu üyeleri H. Sultanov, T. Makinski, Abdül Ali Emircan, ayrıca Paris'teki Azerbaycan Barış heyeti üyesi A. Şeyhülislamzade imzalamışlardı.¹⁶

Topçubaşı'ya göre, Azerbaycan'ın bütün siyasi güçlerinin birleşmesi sadece tarafsız, hem de istenilen gruplaşmalardan, tabakalaşma ve özellikle de kişisel eğilimlerden uzak olması gerekmektedir. Topçubaşı'nın Avrupa basınının Türkiye'yi Müslümanlara yardım etmekle suçladığı ve hatta Türkiye'nin bu gerçeği inkar ettiğiyle ilgili notu da önem arz etmektedir.¹⁷

¹⁵ Письмо Х. Султанзаде А. М. Топчибаши относительно деятельности в Стамбуле возглавляемой им Объединенной группы азербайджанских общественных и политических деятелей-эмигрантов. Не ранее 27 декабря 1924 г. Стамбул, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, с. 158-159.

¹⁶ Письмо А. М. Топчибаши «от Объединенной группы азербайджанских общественных и политических деятелей-эмигрантов, проживающих в Стамбуле» 14 декабря 1924 г. Стамбул, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, с. 160-161.

¹⁷ Письмо А. М. Топчибаши Х. Султанзаде, руководителю Объединенной группы азербайджанских общественных и политических деятелей-эмигрантов, проживающих в Стамбуле, относительно деятельности делегации Азербайджанской Республики в Париже и необходимости объединения азербайджанских политических деятелей в Стамбуле 2 января 1925 г., Сен-Клу, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, с.166.

Türkiye'ye yardım için başvurulmasına rağmen, Azerbaycanlı göçmenlerin ve Türkiye hükümetinin bu gerçeği inkar etmesi ve bu gibi bazı hususlar Avrupa'nın Türkiye'ye ve Müslüman unsuruna olumsuz yaklaşımının sonucudur. Müslüman Orta Doğu'yla Kafkasya'nın birleşmesi ve güçlenmesi sonradan Müslüman Merkezi Asya ve Volgaboyu bölgesinin de birliğine olanak sağlayacaktı. Bu ihtimal ise hep Avrupa'nın çıkarlarına zıt olarak değerlendiriliyordu. Türk-Müslüman toplumunda egemen olan rejime, onun laik karakterine rağmen onlar yine sadece bir Müslüman olarak değerlendiriliyor, onların topraklarına ve kaynaklarına göre oldukça güçlü ve kudretli bir Müslüman devletinin kurulması tehlikesini görüyorlardı. Avrupa için Müslüman devletleri, Doğu Avrupa ve Küçük Asya'da (Arap devletleri) olduğu gibi, parçalara bölmek daha uygun görülmekteydi.

Bununla birlikte, Kafkasya'nın Avrupa'daki temsilcileri artık, Avrupa'dan hiçbir yardımın gelmeyeceğinden emindiler.

Kemalist Türkiye'ye Yaklaşım

18 Mart 1926'de Ermenistan heyetinin binasında Kafkasya temsilcilerinin toplantısı düzenlendi. Toplantıya A. M. Topçubaşı, C. Hacıbeyli, A. Çenkeli, N. Ramışvili, Ş. Amirecibi, A. Xatisyan, R. Ter Minasyan, S. Vratsyan katıldılar. Konsey Türkiye ile yakın ilişkiler kurmak için olası yolları müzakere etmeye başladı. Azerbaycan temsilcisi A. M. Topçubaşı, Kafkasya ve Türkiye halkları arasındaki dostluk ilişkisine büyük önem verdiğini belirtti. Topçubaşı, yeni Türkiye için Ermeni meselesinin olmadığını vurguladı. Yeni Türkiye kendi yapısında radikal reformlar yoluna girmiş ve burada artık birçok sosyo-politik nitelikte değişiklikler yaşamıştır. Böyle bir Türkiye'ye yaklaşmak Ermeniler için zorunludur. Bununla birlikte, Ermeni temsilcileri geçmişe dayanarak, modern Türkiye'yi de düşmanca görüyor, her zaman olduğu gibi Türklerin aleyhine propaganda yapıyorlardı. Bu, Türklerin de aynı tutumu sergilemesine neden oluyordu. Sonuçta bu tür anormal ilişkiler Kafkasya halklarının, özellikle de Ermenilerin kendilerinin ortak çıkarlarına zarar veriyordu. Yeni Türkiye'ye yaklaşmak bütün bu halklar için aynı derecede önemlidir. Onlar hayat için önemli konuların çözümünü sadece Doğu'da bulamazsınız, çünkü artık gelinen durum, yardım beklenecek başka yerin olmadığını göstermektedir. Böyle olunca da, Kafkasya'nın buradaki temsilcileri, özellikle de Ermeni temsilcileri kendileri Türkiye ile yaklaşmaya çalışmalı ve bu yolda tüm engelleri ortadan kaldırmalıdır. Bu

arada Ankara'da 10 Haziran 1921'de kabul edilen Türkiye'ye karşı düşmanca tutumu ifade eden bildirin Türk hükümetinin Kafkasya temsilcilerine karşı tutumunun değişmesine belli bir etkisi olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Azerbaycan'ın diğer bir temsilcisi Ceyhun Hacıbeyli de, Türkiye'de değişikliklerin gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Bu bir dizi önemli siyasi ve sosyal nitelikli reformlarda kendini göstermiştir: Saltanat ve hilafetin kaldırılması, cumhuriyetin kurulması, millî ve etnik ayırım yapmadan tüm vatandaşların eşitlik ilkelerine göre uygulanmasını yansıtan umum medeni kanununun (İsviçre) kabul edilmesi, hatta fesin kaldırılması bile beraberlik için çaba gösterildiğinin ifadesi idi.

Gürcü temsilcisi Ş. Amirecibi de modern Türkiye'nin hayatında önemli değişikliklerin yaşandığını doğrulamıştı.

Ermeni temsilcisi Ruben-Ter Minasyan, Doğu kuvvetlerinin ve özellikle de Türkiye'nin güçlenme tehlikesi konusunda uyarmaktaydı. Onun sözlerine göre, Türkiye'de köklü değişiklikler yaşanmamıştır. Rejim hala sultan zamanında ve İttihad ve Terakki (Union et Progres) döneminde olduğu gibidir. Şimdiki Ankara da tüm halklara zulmediyor ve Panturanizm idesini gerçekleştirmek için mücadelede Türk kökenli olmayan tüm halkları kurban vermeye hazırdır. Azerbaycan Türklerini bile Bolşeviklerin pençesinden korumadı. Şurası gerçektir ki, Ermeniler Avrupa ve Rusya'dan hiçbir şey elde edemezler ve şimdi fiziksel açıdan oldukça zayıftırlar, fakat Ermeni halkı özgür yaşam için mücadeleden vazgeçmeyecek ve ideallerini korumaya devam edecektir. O, Türkiye'de yeni bir kriz yaşanacağını ve bu kez Türkiye'nin Ermenilerin tüm isteklerini yerine getirmeye mecbur olacağını umut etmektedir. Ermenistan Türkiye ile anlaşmaları zorunlu olarak imzalamış ve bu hiçbir önem arz etmemektedir. 1921 yılındaki beyannamedeyse Ermenilerin Kafkasya'daki komşuları sadece Ermeni meselesinde kendi tutumlarını ifade etmişlerdir. Ermeniler henüz Türkiye'de güçlü bir değişim görmemekte ve buna inanmamaktadırlar. Bu nedenle de kendi konularında kalıyor ve halkın özgürlüğü mücadelesini sürdürüyorlar.¹⁸

¹⁸ Протокол заседания Совета Республик Кавказа от 18 марта 1926 года в помещении армянской делегации, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, с. 256-260.

Topçubaşı Ermenilerle tartışmaya girerek yeni Türkiye'nin modernleştiğini vurguladı ve herkese eşit hakların temin edildiğini belirtti. Ama esas mesele Türkiye'de reformların gerçekleşmesinde değil, ona yaklaşmanın yolunun bulunulmasının zorunlu olmasıdır. Bunu ise tüm Kafkasya halklarının, özellikle de Ermenilerin ortak çıkarı gerekli kılmaktadır. Ayrıca yakınlaşmayı önleyen herhangi bir engel hemen ortadan kaldırılmalıdır. Topçubaşı Gürcü temsilcisi Çenkeli'nin önerisini alkışladı. Çenkeli Ermenilere “Rus işgalini kabul etmediklerini ve Türkiye'ye karşı Rusya'nın yanında olmayacaklarını ifade eden” tutum sergilemelerini önerdi.

Topçubaşı, Kafkas halklarının uzun zamandır böyle bir birliğe taraftar olduğu kaydetti. Neredeyse bütün Azerbaycan seçkinleri de bunun gerekli olduğunu itiraf etmektedirler. Topçubaşı bu konuyu 1918 yılında İstanbul'da sunduğu sözleşmede de değinmişti. Ama maalesef, o zaman da Ermeni temsilciliğinin başkanı karşı çıkmıştı. Bakü ve Tiflis'te düzenlenen konferanslarda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ulusal hükümeti bu yaklaşımı savunmuştu. Buradaki Kafkasya temsilcileri bunun gerçekleşmesi için çok çaba sarfetseler de, hala birlik oluşturulamamıştır. Ermeniler, Kürtlerin bağımsızlık kazanacaklarını iddia ediyorlardı. Topçubaşı buna itiraz etmiş, hatta Kürtlerin bağımsızlık kazanması ihtimali olsa bile, bunun Ermenilerin toprak iddialarını çözebileceğinin zor olduğunu belirtmiştir. Topçubaşı, Ermenilerin iddiası olan Türkiye'nin Turancı akımdan vazgeçmediği söylemini yalanladı. Bu iddiaya karşı onun cevabı çok ilginçtir. Topçubaşı, eğer böyle akım varsa, o zaman Ermeniler, Turancılığın en ileri unsuru olarak, daha fazla Türkiye ile dost olmaya çalışmaları gerektiğini belirtmektedir. Topçubaşı ısrarla Ermenilerden Türkler aleyhine propagandaya son vermelerini istedi.

R. Ter Minasyan kurtuluş için Kafkasya'nın birleşmesini onayladı. Ermeni temsiliye göre, “ancak oluşacak ülkelerin topraklarının ve sınırlarının kendine ait net gösterildiği Kafkasya Anlaşması olmalıdır.” Ermeniler ısrarla iddia ettikleri topraklar konusunda Türkiye'nin ödün vermesini istiyorlardı. Kafkasya halklarının kimin tarafında olmasına gelinceyse, Ermeniler için siyasi açıdan Türklere karşı Ruslarla bir olmanın, ya da aksinin, hiçbir anlamı yoktu. “Bu hesap meselesidir. Kafkasya halkları için, hem Türkiye'nin hem Rusya'nın onların projelerini ve isteklerini yerine getirmek için sebep ve

olanaklarını araştırmak önemlidir.” Ermenilerin projesinin esas odak noktası Türk topraklarında Ermeni devleti kurmaktı.¹⁹

Böylece Ermeni temsilcilerin tutumu ortak Kafkasya temsilcilerinin konumundan her zaman seçilmiş, yıkıcı ve Türk karşıtı niteliğinde olmuştur.

Türkiye’deki Azerbaycan Muhaceretinin Durumuna İlişkin

Topçubaşı'nın arşivinde aynı zamanda, Azerbaycan'ın İstanbul'daki Geçici Ulusal Merkez'in Paris'te Topçubaşı tarafından yönetilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diplomatik temsilcilikle 17 Temmuz 1928 yılında yaptığı ortak toplantıya ilişkin bilgiler de yer almaktadır.²⁰

Azerbaycan muhacereti Ankara hükümetini kendi tarafına çekmek için çaba sarfettikçe, Moskova'dan Türk hükümetine baskılar da artmaktaydı.

M. E. Resulzade Topçubaşı'ya, Mdivani'nin İstanbul'dan sürgün edilmesinin bir “darbe” olduğunu yazıyordu. Resulzade'ye göre, Azerbaycanlılar ve dağlılar için bu, “Türkiye'nin Kafkasya politikasının esaslı biçimde değişmesi” anlamı taşımaktaydı. Bu nedenle, Gürcüler artık Kafkasya Komitesi'ne katılmayı imkansız olarak görüyor ve Kafkasya Komitesi'nin Paris'e taşınmasını talep ediyorlardı. Bununla birlikte, Gürcü temsilcilerinden biri Türkiye'de kalarak, faaliyetini sürdürmüştü. Resulzade'ye göre, olayla ilgili Gürcülerin sunduğu rapor üzerine yorum yapmak erkendi. O, Türkiye'den çıkarılmış Gürcülerin sahte pasaportlarla geri dönmelerinin Türk polisini kızdırdığını da ilave ediyordu. Bununla birlikte, Bolşeviklerin etkisi de vardı. O, bununla ilgili olarak, “Yeni Kafkasya” gazetesinin kapanmasını örnek gösteriyordu. Fakat Azerbaycanlı muhacirlerin bolşeviklerin baskısıyla yasaklanmış antibolşevik siyasi dergisinin (red. M. S. Ahundzade) yerine “Azeri Türk” adlı yeni gazetenin yayınına başladılar.

Resulzade hatta, Gürcülerden bir kişinin İstanbul'a gelip işi devam ettirmesini önermekteydi. O, Kafkasya Komitesi'nin taşınmasına karşıydı.

¹⁹ Протокол заседания Совета Республик Кавказа от 18 марта 1926 года в помещении армянской делегации, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, с. 262.

²⁰Протокол объединенного заседания Временного Национального Центра Азербайджана в Стамбуле и дипломатической делегации Азербайджанской Республики в Париже 17 июля 1928 года, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, с. 530-531.

Resulzade bunu işin genel organizasyonunun bozulması ve örgütün karakterinin değiştirilmesi olarak değerlendirmekteydi.²¹ Topçubaşı olayların nasıl gelişeceğini beklemeyi önermişti. Fakat, Komitenin taşınması konusunun Gürcüler tarafından önce de kaldırıldığını belirtti.²² Topçubaşı'nın arşivinde İstanbul'da "Tarafsız Aydınlar Grubu Partiyası"nın mevcut olması bilgisi de mevcuttur.

Azerbaycan Ulusal Demokratik Partisi'nin Merkez Komitesi başkanı H. Sultanzade'nin A. M. Topçubaşı'ya verdiği bilgiye göre, Ocak 1930'de "Musavat"ın casusu olarak bilinen Şeyhzamanov'un Türkiye'nin Kars şehrinde hapsedilmiş ve oradan da Erzurum'a getirilmişti. Onun üzerinden Musavat'ı deşifre eden belgeler bulunmuştur. Musavatçıların Trabzon'daki başka bir taraftarı, Mustafa Vekilov'un akrabası Samedaga Şihlinski Trabzon'u terk ederek buraya sığınmıştır. Bazıları onun güya borçlulardan kaçtığını, bazıları ise hükümetin talebi ile şehri terk ettiğini iddia ediyorlardı. Resulzade Varşova'daydı. Mektubun yazarı, Azerbaycanlı temsilcileri, Türkiye'de buldukları 8 yıl içinde Türk egemen sınıfları ile "dostluk kurmayı" başaramadıkları için, Millî Mücadele sürecinde liderliği ele geçirmekle suçluyordu.²³

Azerbaycan Ulusal Merkez üyesi M. Vekilov'un Paris'teki Azerbaycan Temsilciliği'nin başkanı ve Azerbaycan Ulusal Merkez üyesi M. Y. Mehtiyev'e mektubu da ilgi çekmektedir. Mektupta Azerbaycan Ulusal Merkezi'nin yeniden yapılandırılmasına ihtiyaç duyulduğu ve Kafkasya Konfederasyonu Konseyi tarafından, Prometheus Cephesi Gürcü Örgütü'nün 17 Mart 1938'de Türkiye'ye karşı İtalyan hükümetine nota ile müracaat etmesi olayının tekzip edilmesinin zorunlu olduğu belirtilmektedir.

²¹ Письмо М. Э. Расулзаде, генерального секретаря Азербайджанского Национального Центра в Стамбуле, А. М. Топчибаши относительно положения кавказских эмигрантов в Турции и Иране, 4 октября 1928 г. Стамбул, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, с. 541-544.

²² Письмо А. М. Топчибаши М. Э. Расулзаде, генеральному секретарю Азербайджанского Национального Центра в Стамбуле, относительно деятельности и материального положения делегации Азербайджана в Париже, 17 октября 1928 г., Сен-КлуС, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, с. 545-546.

²³ Из письма Х. Султанзаде, председателя ЦК азербайджанской национал-демократической республиканской партии, А. М. Топчибаши относительно репрессий персидских и турецких властей против находящихся на их территориях членов партии Мусават, 11 февраля 1930 г., Стамбул, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, с. 671-673.

Yazışmalardan, bazı Gürcü temsilcilerinin (kimlikleri belli değil) mevcut durumu ve siyasi koşulları gözardı ederek, “herkes için anlamsız, adaletsiz ve zararlı olan Kars ve Ardahan konusunu” gündeme getirmiş ve hatta Türkiye aleyhine İtalya da dahil bazı devletlere nota ile müracaat etmişler. Azerbaycanlılar dost Gürcüler ve Kafkasya Konfederasyonu Konseyi ile birlikte bu müracaatın aleyhine konuşma yapmayı önerdiler. Vekilov Türk hükümetine yazılı açıklama yaptı. Mektupta o, dost gürcüleri savunuyordu. Vekilov Topçubaşı'ya, resmî olarak tüm bu haberleri yalanlamasını öneriyordu. Eğer Gürcüler kamuoyu önünde konuşmaktan imtina ederlerse, o zaman hiç olmazsa Topçubaşı Azerbaycanlılar adına konuşmalıdır. Aksi takdirde, Topçubaşı Türkiye'deki saygınlığını tamamen kaybedecektir.²⁴ Bu formül Türkiye'nin Dışişleri Bakanı Mehmet Şükrü Saraçoğlu'na aittir. Vekilov'a göre, Türkler SSCB ile dostluk ilişkilerini koruyup sürdürmek istiyordu. Fakat, Moskova ve Berlin artık Türkiye'ye karşı mutabakata varmışlardı. Vekilov bu nedenle Kafkasya'nın öneminin arttığını söylemekteydi. Nitekim Kafkasya hep Rus egemenliğinin başladığı andan itibaren istilalar için, Türkiye, İran ve diğer devletlere karşı operasyon alanı rolü oynamıştır. Sovyetler döneminde de Kafkasya Rus egemenliği altındaydı, dolayısıyla onun yeni savaşta büyük rol oynayacağı bellidir. Kafkasya Rusya'nın petrol ve mangan ihtiyacını karşıladığı için stratejik amaçlıdır ve Almanya için de aynı derecede önemlidir. Buna göre Almanya'nın rakipleri olan Fransa ve İngiltere Kafkasya'nın Türkiye ile tarihi bağlantılarını öne çıkarmaktadırlar. Onlar, Kafkasya halklarının yine kahramanca mücadele edip Kafkasya'yı Rus işgalinden kurtaracaklarını umuyorlardı. Böylece onlar Kafkasya'ya sahip olan Moskova ve Berlin'i büyük avantajdan mahrum edecektiler. Kafkasya muhaceretinin rolü de kendi olanaklarıyla millî kurtuluş mücadelesinin meşalesini daha da ateşli hale getirmektir. Vekilov Topçubaşı'ya Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya'nın bütün halklarının bağımsız millî devlet kurmak için gerekli tüm özelliklere sahip olduğunu vurgulamaktaydı. Onlar kelimenin tam anlamıyla modern ulusturlar. Diğer taraftan, 1918-1921 yıllarında da kanıtlandığı gibi, onlar

²⁴ Письмо М. Векилова, члена Азербайджанского Национального Центра, М. Я. Мехтиева, председателю азербайджанской делегации в Париже и члену АНЦ, относительно вопросов реорганизации АНЦ и необходимости опровержения со стороны Совета Кавказской Конфедерации факта подачи грузинской организацией Прометеевского фронта ноты правительству Италии, направленной против Турции, 17 марта 1938 г., Стамбул, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 4. 1931–1940, Худож. лит., Москва 2018, с.297-298.

bağımsız yaşamak, devlet kurmak ve 1934 tarihli anlaşmalara göre büyük bir konfederasyon oluşturmak için yeterli maddi olanaklara sahiptirler. Onlar gelecekte Avrupa'nın ve Asya'nın sınırlarında barışın korunması için en önemli rolü oynayacak, aynı zamanda iki kıta arasında entelektüel ve ekonomik ilişkilerin temel unsuru olacaklar. Kafkasya halkları, kaderlerindeki tarihi rolü tam anlıyor, onlara özgü olan cesaretle sadece sözlerden fiili harekete geçebilecek anı beklemektedirler. Bu önemli anda Nazizm ve Bolşevikliğe düşman olan devletler, öncelikle büyük komşuları olan Türkiye ve İran hükümetleri onlara gerekli yardımı yapacaktır.”²⁵ Bu belge, İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında SSCB ve faşist Almanya arasında birbirine hücum etmeme hakkında anlaşma (23 Ağustos 1939 tarihli Molotov-Ribbentrop) imzalandığında, müttefiklerin Türkiye'nin yardımından yararlanarak Kafkasya'yı, keza Azerbaycan'ı Sovyetler Birliğinden ayırmak yollarını aradıklarını göstermektedir.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile İşbirliği

Türkiye'deki Fransız askerî ataşe yardımcısı Binbaşı Rober Lele²⁶ tarafından hazırlanan ve Topçubaşı'nın arşivinde bulunan 5 Mart 1940 tarihli Kafkasya halklarının Türkiye'ye karşı Avrupa kuvvetleri ile işbirliğinin temel hükümleri de ilgi uyandırmaktadır:

“1. Bizim Kafkasya'daki dostlarımız, Kafkasya Konfederasyonu çerçevesinde kendi özgürlüklerini sağlayan birlikler Kafkasya'nın siyasi birliğini onaylıyorlar.

2. Kafkasyalı dostlar uluslararası alanda Kafkasya konusunu bir bütün olarak temsil eden Tüm Kafkasya dış politikasının izlenmesinin gerekliliğini itiraf ediyorlar.

3. Kafkasyalı dostlar müttefiklere karşı siyasi konumlarını beyan ediyorlar.

²⁵ Меморандум Совета Конфедерации Кавказа на имя правительств Франции, Англии, Турции и Ирана по поводу положения, создавшегося после начала Второй мировой войны и оккупации Германией и Советским Союзом Польши и Балтийских государств, а также с просьбой поддержать национально-освободительную борьбу народов Кавказа. Ноябрь-декабрь 1939 г., Париж, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 4. 1931–1940, Худож. лит., Москва 2018, с. 352-354.

²⁶ Lele Rober (Leuleu Robert) – 1938–1940-lı yıllarda Türkiye'deki Fransız askeri ataşe yardımcısı.

4. Kafkasya'daki dostları Kafkasya meselesi ile ilgili Türkiye'nin onları desteklemesini sağlamak için hemen karar verdiklerini beyan ediyorlar.

5. Kafkasya'daki dostlar tüm Kafkasya dış politikasının gerekliliğini dikkate alarak, Kafkasya Konfederasyonu Konseyi'ni tüm Kafkasya dış politikasının faaliyet organına dönüştürüyorlar.

6. Kafkasya'daki Dostlar Konseyi Örgütü, onun içeriği ve Ulusal Merkezlere olan yaklaşımını düzenliyorlar.

7. Dostlar, kısa sürede bize karşı yukarıda belirtilen hükümleri onlarla işbirliğimizin temeli olarak kabul ettiklerini doğrulayan resmî bildirisinin açıklanmasını bekliyorlar.”²⁷

İkinci Dünya Savaşı süresince kurulmuş bu tezler, müttefiklerin Kafkasya ile ilgili gelecek planlarının gerçekleştirilmesi için Türkiye'yi ve Kafkasya muhaceretini kendi tarafına çekmek istediğini gösteriyor. Bu dönemde Kafkasya, 19 Ağustos 1939 tarihli Molotov-Ribbentrop Pact'ına göre faşist Almanya'nın müttefiki olan Sovyetler Birliği'nin bünyesine dahil edildi. Almanya'nın ise Kafkasya halkları ile ilgili başka planları vardı.

SONUÇ

Topçubaşı'nın mektuplardan oluşan mirasının araştırılması Azerbaycan muhaceretinin Kemalist Türkiye ve bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine karşı bir dizi farklı tutumların olduğunu açıklamaktadır. Bu konu günümüzde de güncelliğini kaybetmemiştir. Topçubaşı'nın değindiği bazı konular, belgeler dikkatle araştırılmalı ve eleştirel tutumla yeniden gözden geçirilmelidir. Tüm bunlar, İngiliz politikacısı K. Joseph'in Azerbaycan'ın Türkiye'ye yaklaşımını, ayrıca, Lord Harding'in Azerbaycan'ın Genç Türklerle ilişkileri, Azerbaycan'da ve onun dışında Azerbaycan muhaceretinin Türkiye'nin yardımına güvenmesi meselesi ile ilgili Azerbaycan heyetinin yaklaşımını nasıl incelediğini yansıtan konuşmalar tutanağıdır. Paris'teki Azerbaycan heyetinin Türkiye'deki isyancı Azerbaycan örgütünden aldığı bilgiler doğrultusunda tertip ettiği “Azerbaycan ve

²⁷ Выработанные майором Робером Леле, заместителем французского военного атташе в Турции, основные тезисы относительно взаимного сотрудничества между народами Кавказа и политики Совета Кавказской Конфедерации в отношении Турции и западных держав, 5 марта 1940 г., **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 4. 1931–1940, Худож. лит., Москва 2018, с. 370-371.

Bolşevikler” adlı bilgiler raporunu da vurgulamak gerekmektedir (Ocak-Şubat 1921).

КАУНАКÇA

Выработанные майором Робером Леле, заместителем французского военного атташе в Турции, основные тезисы относительно взаимного сотрудничества между народами Кавказа и политики Совета Кавказской Конфедерации в отношении Турции и западных держав, 5 марта 1940 г., **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 4. 1931–1940, Худож. лит., Москва 2018 (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 4, Moskova 2018).

Гасанлы Дж.П., **Али Мардан-бек Топчибашев: Жизнь за идею**, Флинта, Москва 2014.

Гасанлы Дж.П., **История дипломатии Азербайджанской Республики**. В 3 т. Т. I: Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920), Флинта, Наука, Москва 2010.

Заметка «Турко-татарская конвенция. Официальное опровержение», напечатанная в газете «Таймс» от 24 марта 1920 г., **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 1. 1919–1921, Худож. лит., Москва 2016. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 1, Moskova 2016)

Из письма Х. Султанзаде, председателя ЦК азербайджанской национал-демократической республиканской партии, А. М. Топчибаши относительно репрессий персидских и турецких властей против находящихся на их территориях членов партии Мусават, 11 февраля 1930 г., Стамбул, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит., Москва 2017. (**Topçibaşı, A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Информационная справка «Азербайджан и большевики», составленная азербайджанской делегацией в Париже на основе сведений, поступивших от повстанческих азербайджанских организаций в Грузии и Турции [Октябрь-ноябрь 1920 г.], **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 1. 1919–1921, Худож. лит., Москва 2016. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 1, Moskova 2016).

Меморандум Совета Конфедерации Кавказа на имя правительств Франции, Англии, Турции и Ирана по поводу положения, создавшегося после начала Второй мировой войны и оккупации Германией и Советским Союзом Польши и Балтийских

государств, а также с просьбой поддержать национально-освободительную борьбу народов Кавказа. Ноябрь-декабрь 1939 г., Париж, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 4. 1931–1940, Худож. лит., Москва 2018 (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 4, Moskova 2018).

Нота А. М. Топчибаши Бекир Сами-бею, министру иностранных дел ангорского правительства Турции и председателю турецкой делегации в Лондоне, с просьбой об оказании Турцией помощи в деле освобождения Азербайджана и Кавказа от большевиков 10 марта 1921 г., Лондон, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 1. 1919–1921, Худож. лит., Москва 2016. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 1, Moskova 2016)

Нота председателей дипломатических делегаций Азербайджана, Грузии и Северного Кавказа Исмету Инёню, председателю Совета министров и министру иностранных дел Турции, с просьбой оказать упомянутым республикам дипломатическую и иную помощь в их борьбе с большевистской оккупацией 16 сентября 1924 г., Париж, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит., Москва 2017. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Письмо А. М. Топчибаши «от Объединенной группы азербайджанских общественных и политических деятелей-эмигрантов, проживающих в Стамбуле» 14 декабря 1924 г. Стамбул, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит., Москва 2017. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Письмо А. М. Топчибаши М. Э. Расулзаде, генеральному секретарю Азербайджанского Национального Центра в Стамбуле, относительно деятельности и материального положения делегации Азербайджана в Париже, 17 октября 1928 г., Сен-КлуС, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит., Москва 2017. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Письмо А. М. Топчибаши Х. Султанзаде, руководителю Объединенной группы азербайджанских общественных и политических деятелей-эмигрантов, проживающих в Стамбуле, относительно деятельности делегации Азербайджанской Республики в Париже и необходимости объединения азербайджанских политических деятелей в Стамбуле 2 января 1925 г., Сен-Клу, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит.,

Москва 2017. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Письмо А. Чхенкели, чрезвычайного посланника и полномочного министра Грузии во Франции, А. М. Топчибаши относительно своей деятельности в Женеве во время заседания 5-й ассамблеи Лиги Наций 25 сентября 1924 г., Женева, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930. (**Topçibaşı, A.M., Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Письмо М. Векилова, заместителя председателя Комитета членов парламента и правительства Азербайджанской Республики в Стамбуле, А. М. Топчибаши относительно полученных им сведений о ходе антибольшевистского восстания в Грузии от 21 сентября 1924 г., Константинополь, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит., Москва 2017. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Письмо М. Векилова, члена Азербайджанского Национального Центра, М. Я. Мехтиеву, председателю азербайджанской делегации в Париже и члену АНЦ, относительно вопросов реорганизации АНЦ и необходимости опровержения со стороны Совета Кавказской Конфедерации факта подачи грузинской организацией Прометеевского фронта ноты правительству Италии, направленной против Турции, 17 марта 1938 г., Стамбул, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 4. 1931–1940, Худож. лит., Москва 2018.

Письмо М.Э. Расулзаде, генерального секретаря Азербайджанского Национального Центра в Стамбуле, А. М. Топчибаши относительно положения кавказских эмигрантов в Турции и Иране, 4 октября 1928 г. Стамбул, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**, Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит., Москва 2017. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Письмо Х. Султанзаде А. М. Топчибаши относительно деятельности в Стамбуле возглавляемой им Объединенной группы азербайджанских общественных и политических деятелей-эмигрантов. Не ранее 27 декабря 1924 г. Стамбул, Топчибаши А. М., **Парижский архив 1919–1940**, Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит., Москва 2017 (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Письмо Хосров-бека Султанзаде, руководителя Объединенной группы азербайджанских общественных и политических деятелей-эмигрантов в Стамбуле, и Абдул Али-бека Амирджана, бывшего члена парламента Азербайджанской Республики, А. М. Топчибаши с вопросами относительно политики держав Западной Европы и Соединенных Штатов Америки по отношению к большевистской России, «манифеста» бывшего великого князя Николая Николаевича Романова и реакции на него антибольшевистских эмигрантских Организаций 21 декабря 1924 г., **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**, Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит., Москва 2017 (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Протокол заседания Совета Республик Кавказа от 18 марта 1926 года в помещении армянской делегации, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**, Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит., Москва 2017. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Протокол объединенного заседания Временного Национального Центра Азербайджана в Стамбуле и дипломатической делегации Азербайджанской Республики в Париже 17 июля 1928 года, **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит., Москва 2017. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Собственноручная запись беседы А.М. Топчибаши с Рауф-беом Орбаем, бывшим премьер-министром правительства Великого национального собрания Турции, 10 апреля 1924 г. [Сен-Клу], **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**. Кн. 3. 1924–1930, Худож. лит., Москва 2017. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 3, Moskova 2017).

Статья «Турецкие интриги на Кавказе, в которые замешан Азербайджан. Опасность пантуранизма», опубликованная в лондонской газете «Таймс» от 20 марта 1920 г., **Топчибаши А. М. Парижский архив 1919–1940**, Кн. 1. 1919–1921, Худож. лит., Москва 2016. (**Topçibaşı A.M. Paris Arşivi 1919-1940**, Kitab 1, Moskova 2016).

